

1.

Przedwojenne militaria
dekoracyjne z godłem wielkiego
mistrza zakonu krzyżackiego

Przedwojenne militaria dekoracyjne z godłem wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego

Odbudowa zamku w Malborku oraz rekonstrukcja jego pomieszczeń, odbywająca się na przełomie XIX i XX wieku, wymagała dekoracji sal różnorodnymi przedmiotami nadającymi im średniowiecznego charakteru. Jednym z typów przedmiotów służących do tego celu była broń tworzona w zespołach lub pojedynczo. Nierzadko były to bogato zdobione kopie oryginalnych przedmiotów, cechujące się sporym kunsztem wykonania. Wśród tego typu rekonstrukcji wyróżniają się cztery militaria noszące godło wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego – trzy tarcze oraz weksylium.

Ich omawianie warto zacząć od weksylium odznaczającego się na tle pozostałych przedmiotów. Mowa tu o sztandarze wykonanym prawdopodobnie z okazji obchodów zakończenia odbudowy Zamku Wysokiego oraz poświęcenia kościoła Najświętszej Marii Panny, które odbyły się 5 czerwca 1902 roku (Ryc. 1–2). O zamawianiu kopii sztandarów do celów dekoracyjnych informują *Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego*¹. Były one wykonywane w latach 1894–1905 przy współpracy z profesorem Schaperem z Hanoweru². Schaper wykonywał projekty, na podstawie których nieznanie nam z imienia osoby szyły oraz malowały weksylia. Wykonano ich łącznie około czterdziestu. Pierwsze pojawiły się już w 1894 roku w trakcie obchodów dni cesarskich³. Na czas uroczystości w 1902 roku wykonane było co najmniej osiem, gdyż taką ich liczbę widać na zdjęciach z Malborskich Roczników Odbudowy. Cztery wisiały w trakcie uroczystości przed wejściem do pałacu wielkich mistrzów⁴, natomiast trzy w zimowym refektarzu, w którym

1. *Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego*, red. A. Dobry, J. Trupinda, Malbork 2020, s. 126, 157.

2. H. Schaper (ur. 13 października 1853, zm. 12 czerwca 1911) – malarz historyczny epoki wilhelmińskiej, pochodzący z Hanoweru, współpracujący od 1892 roku z Conradem Steinbrechtem przy dekoracjach malarskich odrestaurowanych pomieszczeń na zamku w Malborku. Był autorem wystroju malarskiego Kapitułarza, Refektarza Konwentu, Wielkiego Refektarza oraz Kaplicy św. Anny. Zob. A. Dobry, *Działalność Hermanna Schapera na zamku w Malborku*, *Studia Zamkowe*, t. 3 (2009), s. 48–81.

3. *Marienburger Baujahr* [dalej MBj.] 1894, s. 19.

4. MBj. 1902, s. 25.



Ryc. 1
Sztandar z herbem wielkiego mistrza –
awers, fot. Lech Okoński

Ryc. 2
Sztandar z herbem wielkiego mistrza –
rewers, fot. Lech Okoński

urządzono gabinet cesarski⁵. W tym samym roku ósmy zawisał w sali siedmiofilarowej⁶. Sztandar z godłem wielkiego mistrza był jednym z tych trzech, które wisiały w zimowym refektarzu (Ryc. 3). Po raz drugi widać go na zdjęciach z 1910, gdy wisiał razem z innymi sztandarami w sali siedmiofilarowej, w której urządzono ucztę z okazji obchodów 500-lecia bitwy pod Grunwaldem⁷. Sztandary znajdowały się w tej sali co najmniej do 1917 roku, kiedy to zostały sfotografowane po raz ostatni (Ryc. 4)⁸. Po II wojnie światowej zaginęły. Jako jedyny wrócił na zamek w roku 1960 sztandar z godłem wielkiego mistrza (już bez drzewca), była to oferta od osoby prywatnej zamieszkałej w Malborku. W roku 1967 został wpisany do księgi inwentarzowej pod numerem MZM/Mt/283. Następnie przez ponad 60 lat przeleżał w magazynie. W 2022 roku poddano go gruntownej konserwacji, której wykonania podjęła się doktor Katarzyna Zapolska⁹. Rok później odrestaurowany sztandar wyeksponowany został na wystawie *Nigra crux, mala crux* (Ryc. 5), następnie 15 stycznia 2024 roku wrócił do magazynu ze względu na tymczasowy brak miejsca do jego poprawnej ekspozycji na stałej wystawie militariów.

Jest to sztandar zszyty z dwóch płatów jedwabnej tkaniny o wymiarach 800 mm na 805 mm, usztywnionych dodatkowo płótnem bawełnianym i ozdobionych dwoma rodzajami aplikacji. Pierwszy rodzaj stanowią dwie tkaniny wiskozowe w kolorach czarnym i złotym, obwiedzione nićmi z oplotem metalowym. Wykonano za ich pomocą godło wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego w postaci czarnego krzyża laskowanego z wpisanym w niego złotym krzyżem laskowanym oraz złotą tarczą z czarnym orłem o czerwonych szponach, dziobie i języku, umieszczoną na przecięciu ramion krzyża. Drugi rodzaj aplikacji to tkanina aksamitowa pokryta warstwą malarzką w kolorze grafitowym, obwiedziona sznureczkiem. Wykonano za jej pomocą symetryczne zdobienia roślinne w czterech kwadrantach sztandaru wokół godła. Trzy krawędzie sztandaru obszyte są złotą taśmą z frędzlami. Czwarta, prawdopodobnie usztywniona,

5. Ibidem, s. 18–19.

6. Ibidem, s. 35.

7. MBj. 1910, s. 76–77.

8. Ibidem, s. 13.

9. K. Zapolska, Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. Chorągiew ze zbiorów Muzeum Zamkowego w Malborku nr inw. MZM/Mt/283, Białyłstok 2022 [pozycja niepublikowana, dostępna w dziale dokumentacji naukowej Muzeum Zamkowego w Malborku pod numerem MZM/KZR/618].



Ryc. 3
Zimowy refektarz w 1902 roku,
źródło: MBj. 1902, s. 18



Ryc. 4
Sala siedmiofilarowa w 1917 roku,
źródło: MBj. 1917, s. 12



Ryc. 5
Ekspozycja sztandaru na wystawie *Nigra crux, mala crux*,
fot. Jarosław Pacanek

10. Biblioteka Jagiellońska, BJ Rkp. 10001, k. 2–4; M. Piwocka, *Rekonstrukcje chorągwi krzyżackich*, [w:] *Na znak świętego zwycięstwa. W sześćsetną rocznicę bitwy pod Grunwaldem. Katalog wystawy, 15 lipca–30 września 2010*, t. 2, Kraków 2010, s. 78–79.

11. *Geschäftsbericht des Vorstandes des Vereins für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg für die Zeit vom 1. Oktober 1899 bis zum 1. Oktober 1902*, Danzig 1902, s. 6; *Geschäftsbericht des Vorstandes des Vereins für die Herstellung und Ausschmückung der Marienburg für die Zeit vom 1. Oktober 1902 bis zum 1. Oktober 1905*, Danzig 1905, s. 6.

12. Hasło: *Sztandar*, [w:] *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. K. Kubalska-Sulkiewicz, M. Bielska-Łach, A. Manteuffel-Szarota, Warszawa 1996, s. 403; hasło: *Sztandar*, [w:] M. Gradowski, Z. Żygulski, *Słownik polskiej terminologii uzbrojenia historycznego*, Warszawa 2010, s. 167; hasło: *Sztandar*, [w:] *Słownik weksylologiczny*, Flaga. Biuletyn Polskiego Towarzystwa Weksylologicznego (1999), nr 2–3, s. 7–8; Jan Ptak, *Weksylologia polska*, Warszawa–Bellerive-sur-Allier 2016, s. 37.

13. Osmar Friedrich Trillhaase (ur. 23 sierpnia 1857, zm. 20 maja 1932) – niemiecki rzeźbiarz pochodzący z Erfurtu, wykonujący na początku XX wieku prace stolarskie oraz kamieniarskie na zamku w Malborku. Był autorem wykonanych około 1905 roku kopii kilku mebli oraz tarcz. W 1906 roku wykonał medaliony z herbami w stallach w Kapitularku, a w 1909 roku płaskorzeźbę stojącej Madonny z Dzieciątkiem, umieszczoną w bramie prowadzącej na Zamek Średni. Zob. R. Rząd, *Zamek w Malborku 1882–1954. Dni powszednie odbudowy / The Malbork Castle 1882–1945. Restoration Works in Everyday Images*, Malbork 2018, s. 91; idem, *Wystrój heraldyczny Kapitularku na Zamku Wysokim w Malborku w XIX i XX wieku*, Rocznik Polskiego Towarzystwa Heraldycznego. Nowa seria, t. 2(13) (1995), s. 151; *Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy*, s. 157, 159.



Ryc. 6
Tarcza oblężnicza z herbem wielkiego mistrza – awers, fot. Lech Okoński



Ryc. 7
Tarcza oblężnicza – rewers, fot. Lech Okoński

doczepiona była za pomocą dwóch pierścieni do długiego na około 3,5 metra drzewca zwieńczonego grotem.

Omawiając ten przedmiot warto pochylić się nad terminem, którym powinno się go określać. Podobnie jak inne weksylia wykonywane do celów dekoracyjnych malborskiego zamku, również i to nosiło średniowieczne godło. Znaki bojowe z okresu średniowiecza nazywano chorągwiami. Miały one jednak inną formę niż te, które zdobiły malborski zamek. Ich wygląd jest nam dobrze znany dzięki dziełu *Banderia Prutenorum* Jana Długosza, w którym opisano oraz zilustrowano 56 chorągwi krzyżackich, w tym dwie należące do wielkiego mistrza. Obie były w całości malowane, miały formę prostokąta, o wymiarach 134×185 cm (chorągiew większa) oraz 58×78 cm (chorągiew gończa), pozbawione były obszycia na krawędziach, a godła skierowane były ku drzewcu¹⁰. Z tego też względu omawianego zabytku nie można nazwać kopią chorągwi wielkiego mistrza. Tworząc dekoracyjne weksylia, pruscy konserwatorzy zdecydowali się nadać im formę współczesnego znaku oddziału wojskowego, jakim był sztandar. Dowodzą tego *Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego*, gdzie określone są one mianem *Standarte*¹¹. Słowo to pojawiło się w XVIII wieku na określenie znaku bojowego jazdy. Sztandary mają bardziej ujednoliczoną formę, która przybiera postać płata (najczęściej kwadratowego) wykonanego z dwóch zszytych ze sobą tkanin, obszytego na brzegach frędzlami oraz przybitego jednym bokiem do drzewca¹².



Ryc. 8
Fragment wystawy *Dzieje Zamku i Ziemi Malborskiej* w 1961 roku, źródło: archiwum zakładowe Muzeum Zamkowego w Malborku

14. Paul Klinka – niemiecki malarz pochodzący z Berlina, wykonujący na zamku w Malborku prace malarskie w latach 1898–1906. Był autorem polichromii w kaplicy św. Anny, w domku furtiana oraz na krużgankach. Malował również kopie średniowiecznych rzeźb, mebli oraz tarcz. Zob. *Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy*, s. 100; R. Rząd, *Kaplica św. Anny na Zamku Wysokim w Malborku. Zarys dziejów rekonstrukcji na przełomie XIX i XX w.*, *Ochrona Zabytków*, nr 47/2(185) (1994), s. 188.

15. *Sprawozdania Zarządu Towarzystwa Odbudowy*, s. 157.

16. MBj. 1910, s. 76–77; MBj. 1917, s. 12–13.

17. Rozkaz Organizacyjny nr 0218/Org. z 22 VIII 1945 r., pkt 2, ppkt a; M. Mierzwiński, *Zamek Malborski w latach 1945–1960*, *Studia Zamkowe*, t. 1 (2004), s. 27.

18. Muzeum Wojska Polskiego, Księga inwentarzowa muzealiów Oddziału nr 1 Muzeum W.P. – Malbork, nr rej. I/45, s. 2.

Tym samym, pomimo nawiązania do średniowiecznych weksyliów, przedmiot ten powinien być określany jako sztandar.

Pozostałe trzy rekonstrukcje militariów noszące godło wielkiego mistrza są tarczami. Jedną z nich jest rekonstrukcja tarczy oblężniczej (Ryc. 6–7). Wykonali ją Osmar Trillhaase¹³ oraz Paul Klinka¹⁴ w latach 1902–1905¹⁵. Pierwszy wykonał prace stolarskie, a drugi malarskie. Tarcza wisiała w sali siedmiofilarowej, co dokumentują zdjęcia z lat 1910 i 1917¹⁶. Ze względu na swoje położenie nie uległa zniszczeniu w trakcie ostrzału zamku od stycznia do marca 1945 roku. Jedynie w okresie, gdy na zamku przebywali żołnierze sowieccy, prawdopodobnie dwukrotnie do niej strzelono, gdyż miała ona uszkodzenia w postaci dwóch otworów po kulach. W czerwcu 1946 roku wpisano ją do księgi inwentarzowej Oddziału 1 Muzeum Wojska Polskiego, którym od 22 sierpnia 1945 roku był zrujnowany zamek w Malborku¹⁷. Znaleźć ją można pod numerem 23 jako „Tarcza pawęż (rekonstr.)”. Przy uwagach dopisano: *Gabinet. podziemia*¹⁸. Inwentarz obejmował obiekty, które nie zostały wywiezione do Warszawy w celu zabezpieczenia ich przed dalszymi kradzieżami i tym samym pozostały na zamku. Omawianej tarczy zdecydowano się nie wywozić prawdopodobnie z powodu jej rozmiarów i wagi, jak również ze względu na jej dekoracyjny charakter. W 1958 lub 1959 roku tarczę zabrano do Łodzi na plan zdjęciowy filmu *Krzyżacy* w reżyserii Aleksandra Forda. Posłużyła jako zapleczek tronu wielkiego mistrza w scenie poselstwa polskiego. Na zamek wróciła w roku 1960, rok



Ryc. 9
Fragment wystawy w 2001 roku *Broń i barwa w czasach krzyżackich od XIII do połowy XVI wieku*, fot. Lech Okoński

później była eksponowana na pierwszej stałej wystawie nowo utworzonego Muzeum Zamkowego w Malborku pt. *Dzieje Zamku i Ziemi Malborskiej*. Pokazywano ją w latach 1961–1963 na pierwszym piętrze Pałacu Wielkich Mistrzów w pomieszczeniu określanym jako garderoba wielkiego mistrza (Ryc. 8)¹⁹. Określana była jako „tarcza typu ciężkiego z xv w. rekonstrukcja”²⁰. Po zakończeniu wystawy, ze względu na stan zachowania tarczy przeniesiono ją do magazynu, gdzie przeleżała do 2001 roku, kiedy to wyeksponowano ją ponownie, tym razem na nowej, stałej wystawie militariów, zatytułowanej *Broń i barwa w czasach krzyżackich od XIII do połowy XVI wieku* (Ryc. 9), która prezentowana była na podstryszach części południowej skrzydła wschodniego na Zamku Średnim. Dopiero wtedy wpisano ją do inwentarza militariów pod numerem MZM/Mt/642. W 2014 roku poddano ją konserwacji, której podjęła się Monika Filar-Maksymowicz²¹. W maju 2016 roku tarcza stała się częścią nowej wystawy militariów pt. *Oreż europejski od XI do XIX wieku*, na której oglądać ją można do dziś.

Jest to wysoka, prostokątna, lekko wypukła tarcza o zaokrąglonych narożnikach. Wykonana została z desek sosnowych o grubości 20 mm, oklejonych obustronnie kilkoma warstwami pergaminu. Pergamin pokryto grubą warstwą zaprawy klejowo-kredowej, którą następnie od strony wewnętrznej pomalowano na czerwono za pomocą bolusu, a od zewnątrz pokryto srebrną oraz złotą folią. Następnie w czterech kwaterach tarczy za pomocą punc wybito zdobienia w postaci wzorów roślinnych, palm i lwich głów. W centralnej części namalowano godło wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego: czarny krzyż łaciński z wpisaniem w niego złotym

19. Fotografia z archiwum fotograficznego Muzeum Zamkowego w Malborku, nr 1963-66_0843.

20. Archiwum Zakładowe Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. 1/1192, Dokumentacja wystawy: *Wystawa działu historycznego w zamku malborskim*, s. 3.

21. Monika Filar-Maksymowicz, Dokumentacja prac konserwatorskich i restauratorskich. XIX-wieczna tarcza pawęż, kopia zabytku z XV wieku, Gdynia 2014 [pozycja niepublikowana, dostępna w dziale dokumentacji naukowej Muzeum Zamkowego w Malborku pod numerem MZM/KZR/525].

krzyżem laskowanym oraz ze złotą tarczą (na przecięciu ramion) z czarnym orłem o czerwonych szponach i dziobie. W tylnej części przynitowano trzy skórzane imacze pomalowane na białą. W dolnej krawędzi tarczy umieszczono trzy stalowe kolce, natomiast w centralnej części górnej krawędzi stalowy uchwyt służący do zawieszenia tarczy na ścianie. Przy prawej krawędzi tarczy na dole naniesiono białą farbą numer 245. Jej wysokość to 1960 mm, szerokość 1000 mm, grubość 24 mm, natomiast waga 27 850 g.

Tarcza ta jest wzorowana na tarczach oblężniczych (niem. *Setzschild*) z miasta Erfurt. Miały one identyczną postać jak omawiany zabytek. Były to prostokątne, lekko wypukłe tarcze wykonane z drewna bukowego o wysokości od 151 do 201 cm i szerokości od 75 do 102 cm. Część z nich miała uchwyty w górnej części oraz dwa lub trzy kolce na dole. Datuje się je na drugą połowę XIV wieku. Na każdej z nich namalowany był herb Erfurtu w postaci koła, który w przypadku młodszych egzemplarzy był częścią herbu złożonego. Wisiały one w liczbie 20 sztuk w sali rady starego budynku ratusza pochodzącego jeszcze z XIII wieku. Gdy budynek częściowo rozebrano w 1830 roku, przeniesiono je najpierw do protestanckiego sierocińca, a następnie w 1886 roku do nowo powstałego Angermuseum w Erfurcie²². Dwanaście z nich nadal znajduje się w erfurckich muzeach, reszta zaś została sprzedana bądź przekazana instytucjom w zamian za inne tarcze. Pozostałe sztuki dziś znajdują się w The Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku (dwie), Germanisches Nationalmuseum w Norymberdze (dwie), Deutsches Historisches Museum w Berlinie (dwie), Staatliche Kunstsammlungen w Dreźnie (jedna) oraz na zamku Kreuzenstein (jedna)²³.

Conrad Steinbrecht na przełomie XIX i XX wieku wielokrotnie zamawiał do zamku rekonstrukcje militariów do celów dekoracyjnych. Wiele z tych zabytków pochodziło z berlińskiej zbrojowni, której zbiory weszły w skład założonego w 1987 roku Deutsches Historisches Museum w Berlinie. W tym jednak wypadku żadna z obu przechowywanych w Berlinie erfurckich tarcz nie mogła być pierwowzorem malborskiej rekonstrukcji, gdyż zostały one przeniesione do tamtejszej zbrojowni dopiero w 1907 roku, czyli dwa lata po jej wykonaniu. W związku z tym oryginał stanowiący inspirację dla repliki musiał pochodzić z Erfurtu. Ze wszystkich tarcz, które przechowywano tam przed 1902 rokiem, jedna swoimi wymiarami (2010 x 1020 mm) oraz liczbą kolców odpowiada niemal idealnie wykonanej dla Malborka rekonstrukcji i do dziś przechowywana

22. K. Herrmann, *Das Wappen und die Siegel der Stadt Erfurt*, Jahrbücher der Königlichen Akademie gemeinnütziger Wissenschaften zu Erfurt, H. 5 (1866), s. 133; K. Horn, *Erfurter Setzschilder – eine Bestandsaufnahme*, [w:] *Schilder des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit*, hrsg. R. Beuing, W. Augustyn, Passau 2019, s. 114–115.

23. K. Horn, *Erfurter Setzschilder*, s. 117–122.

jest w Angermuseum. Na zewnętrznej powierzchni ma namalowaną trójdzielną tarczę herbową z godłami miasta Erfurt, hrabstwa Vieselbach oraz burgrabiów von Kirchberg, co oznacza, że powstała między 1352 a 1385 rokiem²⁴ (Ryc. 10).

Z kolei herb znajdujący się na omawianej malborskiej rekonstrukcji tarczy wzorowany jest na malowidle z drzwi kościoła św. Elżbiety w Marburgu. Mowa o wewnętrznej polichromii dwóch pochodzących z 1283 roku skrzydeł drzwiowych o szerokości 166 cm każde, znajdujących się w zachodnim portalu kościoła²⁵ (Ryc. 11). Drzwi te wykonano z desek sosnowych o wysokości 478 cm i 6 cm grubości, które następnie oklejono skórą, od wewnątrz pokrytą dodatkowo warstwą lnu oraz kredą. Na ten podkład naniesiono właściwą malaturę w postaci godła wielkiego mistrza, które otoczone jest czerwono-zielonym obramowaniem z czterema ludzko-zwierzęcymi hybrydami w narożnikach. Malowidło było co najmniej trzykrotnie poprawiane. Po raz pierwszy miało to miejsce prawdopodobnie jeszcze w czasach średniowiecza, następnie w 1848 oraz w 1974 roku²⁶. Można zauważyć przede wszystkim różnicę w barwach orła, który na drzwiach jest cały czarny, a na tarczy posiada czerwony dziób oraz szpony, co jest nawiązaniem do orła cesarskiego (podobnie jak na sztandarze).

Warto w tym miejscu wspomnieć, że powstały w ten sposób element uzbrojenia nie mógł mieć historycznego pierwowzoru, gdyż godło wielkiego mistrza nanoszono tylko na osobistą broń zwierzchnika zakonu krzyżackiego, a do takiej nie zaliczała się tarcza oblężnicza stosowana przez piechotę. Warto też zastanowić się nad terminologią. Mimo że tarcza ta jest elementem dekoracyjnym, który nie pochodzi z okresu średniowiecza, to jego forma wzorowana jest wiernie na średniowiecznym odpowiedniku. Przez wiele lat określano ją jako „pawęż”²⁷. Wynika to prawdopodobnie z opierania się na starych, niemieckich słownikach bronioznawczych, które, wykorzystując dawne źródła pisane, wszystkie tarcze piechoty nazywały kilkoma zbiorczymi określeniami, takimi jak *Setzschild*, *Setztartsche*, *Stormtartsche*, *Sturmwände*, czy właśnie *Pavese*²⁸. Późniejsza analiza owych źródeł wykazała jednak, że nie wszystkie z tych słów są synonimami, a występowanie ich obok siebie w tym samym tekście wskazuje na próbę odróżnienia od siebie kilku różnych typów tarcz. Z tego też powodu słowo „pawęż” rezerwuje się dzisiaj do nazywania tarcz piechoty, zaopatrzonej w biegnące pionowo przez środek wybrzuszenie o wysokości nieprzekraczającej 120 cm i które mogą być noszone przez jedną osobę²⁹. Egzemplarze z Erfurtu nie

24. Angermuseum, nr inw. 3000.f, Erfurt, Niemcy; K. Horn, *Erfurter Setzschild*, s. 119, nr 11, Abb. 4.

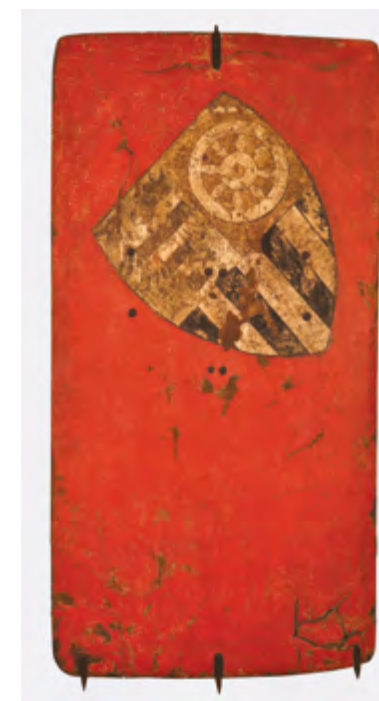
25. J. Michler, *Die Elisabethkirche zu Marburg in ihrer ursprünglichen Farbigeit*, Marburg 1984, s. 248.

26. Ibidem, s. 249–254.

27. A.R. Chodyński, *Broń i barwa w czasach krzyżackich od XIII do połowy XVI wieku*, Malbork 2003, s. 89, nr 100; M. Filar-Maksymowicz, *Dokumentacja prac konserwatorskich*, s. 5.

28. W. Boheim, *Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwicklung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*, Leipzig 1890, s. 179–181; A. Demmin, *Die Kriegswaffen in ihrer historischen Entwicklung von der Steinzeit bis zur Erfindung des Zündnadelgewehrs. Ein Handbuch der Waffenkunde*. Seemann, Leipzig 1869, s. 312–313.

29. R. Beuing, *Schilder. Formen, Verwendung und Terminologie*, [w:] *Schilder des Spätmittelalters und der Frühen Neuzeit*, hrsg. R. Beuing, W. Augustyn, Passau 2019, s. 4–6; M. Siennicki, *Ein Kaufbeurer Setzschild aus dem späten Mittelalter*, [w:] *Von Schildern und Dichtern, von Webern und Bildern*, hrsg. S. Dieter, Thalhofen 2019, s. 17.



Ryc. 10
Tarcza oblężnicza z Angermuseum w Erfurcie, nr inw. 3000.f, fot. Dirk Urban



Ryc. 11
Drzwi w katedrze św. Elżbiety w Marburgu, fot. Wilhelm Lichtenfels



Ryc. 12
Pawęż z herbem wielkiego mistrza – awers, fot. Łukasz Gałdecki



Ryc. 13
Pawęż z herbem wielkiego mistrza – rewers, fot. Łukasz Gałdecki

wpisują się w tę definicję. Wysłano więc wniosek, że jako tarcze wielkie oraz ciężkie musiały występować w zbrojowniach w dużo mniejszej liczbie, a tego typu obiekty kryły się pod nazwami *Setzschild* oraz *Setzartsche*, często z dopiskiem *große*. *Setzschild* oznacza dosłownie „tarczę osadzoną”, a że polska terminologia bronioznawcza nie jest aż tak bogata, by dopasować do każdego niemieckiego terminu jego polski odpowiednik, wymaga to tworzenia nowych określeń. Biorąc pod uwagę, że większość tego typu dużych tarcz pochodzi z miejskich zbrojowni oraz nosi miejskie herby³⁰, można wnioskować, że stosowali je przede wszystkim mieszczanie, których głównym zadaniem w trakcie oblężeń była obrona miasta. Proponuję więc nazywać tego typu tarcze mianem „tarcz oblężniczych”.

To samo godło wielkiego mistrza, pochodzące z drzwi kościoła w Marburgu, wykorzystano również do wykonania dwóch innych egzemplarzy tarcz, reprezentujących przy tym ich dwa kolejne typy. Pierwszym z nich była pawęż (Ryc. 12–13), którą po raz pierwszy można zobaczyć na zdjęciu z *Malborskich Roczników Odbudowy* z roku 1894, kiedy to wykorzystano ją jako model do wykonania polichromii w Kapitularzu na Zamku Wysokim³¹ (Ryc. 14). Drugie zdjęcie, na którym również ją widać, wykonane zostało na pierwszym piętrze Infirmarii w 1918 roku. Wisiała ona wtedy na ścianie przy schodach³² (Ryc. 15). W 1945 roku została wywieziona razem z ok. 200 innymi zabytkami do Warszawy, stając się z czasem częścią kolekcji Muzeum Wojska Polskiego, w którym otrzymała numer MWP W.42488. Na początku lat sześćdziesiątych sprowadzono ją do zamku w ramach wystawy *Dzieje Zamku i Ziemi Malborskiej*³³, eksponowanej w latach 1961–1963. Postawiono ją wówczas obok wspomnianej dużej tarczy oblężniczej na pierwszym piętrze Pałacu Wielkich Mistrzów w pomieszczeniu określanym jako garderoba wielkiego mistrza³⁴ (Ryc. 8). Tarcza ta określana była jako „pawęż typu lekkiego z xv w. rekonstrukcja”³⁵.

Jest to drewniana, prostokątna tarcza zwężająca się ku dołowi z wybrzuszeniem w centralnej części o szerokości 130 mm. Wykonana została z trzech desek: dwie z nich tworzą boki tarczy, natomiast trzecia – środkowy pionowy fałd. Deski pokryto z obu stron tkaniną, na którą nałożono zaprawę gipsowo-kredową. Na środku namalowane zostało godło wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego w postaci czarnego krzyża łacińskiego z nałożonym na niego złotym krzyżem laskowanym, na przecięciu ramion znajduje się złota tarcza z czarnym orłem o czerwonych szponach i dziobie. Krzyż laskowany

30. R. Beuing, *Schild. Formen, Verwendung und Terminologie*, s. 13; K. Kwiatkowski, *Wojska zakonu niemieckiego w Prusach 1230–1525*, Toruń 2016, s. 410.

31. MBj. 1894, s. 29.

32. MBj. 1918, s. 12.

33. B. Jakubowska, *Zbiory i wystawiennictwo Muzeum Zamkowego w Malborku w latach 1961–1980*, *Studia Zamkowe*, t. 1 (2004), s. 60, fot. 7–8.

34. Fotografia z archiwum fotograficznego Muzeum Zamkowego w Malborku, nr 1963–66_0843.

35. Archiwum Zakładowe Muzeum Zamkowego w Malborku, sygn. 1/1192, Dokumentacja wystawy: „Wystawa działu historycznego w zamku malborskim”, s. 3.



Ryc. 14
Kapitularz na Zamku Wysokim
w 1894 roku, źródło: MBj. 1894, s. 29



Ryc. 15
Infirmaria w 1918 roku, źródło:
MBj. 1918, s. 12



Ryc. 16
Tarcza trójkątna z herbem wielkiego
mistrza – awers, fot. Łukasz Gałecki



Ryc. 17
Tarcza trójkątna z herbem wielkiego
mistrza – rewers, fot. Łukasz Gałecki

oraz tarcza herbowa pokryte są złotą folią oraz ozdobione metodą puncowania. Krzyż dzieli tarczę na cztery kwatery, które pomalowano na kolor kremowy oraz upiększono motywami geometrycznymi, również dodatkowo ozdobionymi na krawędziach metodą puncowania. Brzeg tarczy na awersie otaczają czarna oraz czerwona obwódka. Rewers tarczy pomalowany jest cały na czerwono. Pośrodku jego górnej krawędzi umocowano stalową pętlę, natomiast 193 mm niżej, w rozstawie 183 mm – dwie mniejsze stalowe pętelki. Po lewej stronie, 125 mm od krawędzi, znajduje się stalowy wkręt, natomiast po prawej śruba. Przy górnej krawędzi naniesiono żółtą farbą numer inwentarzowy Muzeum Wojska Polskiego: „Wot. 42488”. Wysokość tego zabytku to 865 mm, szerokość waha się od 285 do 530 mm, natomiast grubość to 20 mm.

Trzecim egzemplarzem, a zarazem typem tarczy, na którym umieszczono herb wielkiego mistrza, jest tarcza trójkątna (Ryc. 16–17). Pochodzi ona z kolekcji Blella, zakupionej w 1892 roku przez Towarzystwo Odbudowy i Upiększania Zamku Malborskiego. W inwentarzu tej kolekcji figurowała pod numerem 866³⁶. Ze spisu Blella wiemy, że tarcza ta miała 69 cm wysokości, a jej polichromię odświeżył zamkowy malarz – Paul Klinka³⁷. Miała być ona wzorowana na szeregu tarcz trójkątnych, które do lat osiemdziesiątych XIX wieku znajdowały się w kościele św. Elżbiety w Marburgu, a dziś przechowywane są w Marburger Universitätsmuseum für Kulturgeschichte³⁸. Na przedwojennych zdjęciach uwieczniono ją tylko raz – w 1917 roku znajdowała się na podstryszu Infirmerii wśród innych elementów uzbrojenia z kolekcji Blella (Ryc. 18)³⁹. Tarcza ta po drugiej wojnie światowej przewieziona została do Muzeum Wojska Polskiego i wpisana do inwentarza pod numerem MWP W.51285.

Jest to tarcza o kształcie trójkąta, z nieznacznym wysklepieniem, wykonana z 13 desek pokrytych tkaniną, a potem grubą warstwą zaprawy gipsowo-kredowej. Następnie za pomocą techniki angobazu, czyli rzeźbienia w zaprawie wymodelowano godło wielkiego mistrza, które później pomalowano w znany wzór w postaci czarnego krzyża z nałożonym na niego złotym krzyżem laskowanym, z umieszczoną na przecięciu ramion złotą tarczą z czarnym orłem o czerwonych szponach i dziobie. Krzyż laskowany pokryty jest złotą folią oraz ozdobiony metodą puncowania, reszta elementów godła jest malowana. Cztery kwatery tarczy ozdabiają tonda przedstawiające harpiopodobne bestie z ptasimi oraz smoczymi skrzydłami, o ludzkich i ptasich głowach, wplecione w gęstą floraturę

36. *Inwentarz kolekcji Theodora Josepha Blella. Opracowanie krytyczne*, red. D. Gosk, A. Masłowski, B. Butryn, Malbork 2021, s. 152.

37. Archiwum Państwowe w Malborku [dalej APM], Akta Zarządu Odbudowy Zamku w Malborku, sygn. 206/150: Spis zbiorów muzealnych według źródeł ich nabycia, k. 223.

38. Mowa o 29 tarczach, które w okresie od XIII do XV wieku zawieszono w kościele św. Elżbiety. Należały one do rycerzy krzyżackich oraz landgrafów okolicznych ziem. Najstarszą z nich była tarcza samego wielkiego mistrza Konrada z Turynii. Tarcze zdjęto ze swoich miejsc w 1811 roku, dwa lata po kasacji zakonu krzyżackiego. W ciągu następnych 70 lat wielokrotnie zmieniano miejsce ich przechowywania w kościele, co odbiło się mocno na ich stanie zachowania. Część z nich uległa przez to zniszczeniu. Wykonano więc ich kopie i wraz z 12 zachowanymi oryginałami przeniesiono w latach osiemdziesiątych XIX wieku do muzeum uniwersyteckiego. Zob. F. Warnecke, *Die mittelalterlichen heraldischen kampfschilder in der St. Elisabethkirche zu Marburg*, Berlin 1884; J. Michler, *Die Elisabethkirche zu Marburg in ihrer ursprünglichen Farbigeit*, Marburg 1884, s. 239–241.

39. MBj. 1917, s. 28.



Ryc. 18
Podstrysze infirmerii w 1917 roku, źródło: MBj. 1917, s. 28

i pomalowane srebrną farbą. Od strony wewnętrznej tarcza pomalowana jest na brązowo. Przybito do niej cztery uchwyty, z których zachowały się tylko dwa. W górnym, lewym narożniku przybito stalową obręcz do zawieszenia tarczy na ścianie. Na rewersie tarczy znajdują się dwa numery: na dole, w części centralnej namalowano czerwoną farbą numer inwentarzowy z Muzeum Wojska Polskiego (W.51285 MWP), zaś w górnym, lewym narożniku naklejono numer z kolekcji Blella – 866. Wysokość tego zabytku to 675 mm, szerokość maksymalna 585 mm, natomiast grubość 15 mm.

Militaria opatrzone godłem wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego są niezwykle rzadkimi obiektami. Do naszych czasów zachowały się tylko dwa oryginalne elementy uzbrojenia, na których można owo godło dostrzec. Jest to tarcza Karola z Trewiru z ok. 1320 roku, przechowywana w zbrojowni w Innsbrucku⁴⁰, oraz zbroja ceremonialna Albrechta Hohenzollerna z ok. 1510 roku, znajdująca się z zbrojowni w Dreźnie⁴¹. Samo godło jest jednak jednym z najbardziej charakterystycznych symboli zakonu krzyżackiego. Nie dziwi więc, że na przełomie XIX i XX wieku było chętnie wykorzystywane przy odbudowie i dekoracji zamku w Malborku. Nie ominęło to również militariów. Jednak z czterech powstałych na przełomie XIX i XX wieku rekonstrukcji uzbrojenia, tylko dwie mogłyby mieć swoje historyczne pierwowzory. Warto więc mieć świadomość, że nie każda przedwojenna broń, pełniąca rolę dekoracyjną, była wierną kopią swojego oryginału.

40. Tiroler Landesmuseen, Historische Sammlung, nr inw. Waffe/677, Innsbruck, Austria.

41. Rustkammer, Staatliche Kunstsammlung, nr inw. M 0142.01-03, Drezno, Niemcy.

Summary/Abstract

DANIEL GOSK

*Pre-War Decorative
Militaria Bearing
the Emblem of the Grand
Master of the Teutonic
Order*

Prior to World War II, the Malbork castle housed four decorative militaria depicting the Grand Master's emblem: one vexilloid and three shields. The vexilloid banner was sewn to commemorate Emperor Wilhelm II of Germany visiting the castle in Malbork in 1902 to attend the consecration of the reconstructed church at the High Castle. Hanging in the Winter Refectory during the ceremony, the vexilloid would later be transferred to the Seven Pillars Hall. A 1902–1905 siege shield was one of the shield types. Hung in the Seven Pillars Hall to add to the ceremony of celebrating the 500th anniversary of the 1410 Battle of Grunwald, its form was based on one of the siege shields of the city of Erfurt, the coat of arms emulating the doors of Saint Elizabeth's Church in Marburg. The coat of arms was also referenced when the two other shields—pavise and heater shield—were reconstructed. Manufactured pre-1894, the pavise was used multiple times as a sample for castle interior polychromies. The heater shield was part of Theodor Blell's collection, purchased in 1892 by the Society for

the Restoration and Beautification of the Malbork Castle. Its form was based on 13th- and 14th-century heater shields, preserved at Saint Elizabeth's Cathedral in Marburg until the 1880s.

The artefacts described herein were separated after the war: the banner ended up in private hands, the owner selling it to Malbork castle custodians in 1960. The siege shield remained at the castle, and was duly registered in the Militaria Collection inventory. The pavise and heater shields were taken to Warsaw in 1945, and ultimately made part of the Polish Army Museum collection. Today, they are mementos of a period of the castle in Malbork having been a museum of interiors designed to project an impression of a castle recently abandoned by knights of the Teutonic Order.